

Nowak, Tadeusz Marian

Moja przygoda z Wielką Grą. Fragment pamiętnika

Analecta 18/1-2(35-36), 367-404

2009

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Marian Nowak
(Warszawa)

MOJA PRZYGODA Z WIELKĄ GRĄ FRAGMENT PAMIĘTNIKA

1. Wielka Gra jako taka

Pracując od 60 lat naukowo, przede wszystkim w dość specjalistycznej dziedzinie historii dawnej techniki wojskowej, miałem równocześnie przez dwadzieścia dwa lata możliwość uczestniczenia – w charakterze eksperta – w zorganizowanym przez Telewizję Polską, mającym specyficzny charakter teleturnieju o nazwie Wielka Gra. Był on moim – i nie tylko moim – zdaniem najbardziej intelektualną i przez to mającą szczególne, edukacyjne znaczenie, ówczesną grą telewizyjną. Ta właśnie okoliczność spowodowała, że wciągnięty w 1984 roku w orbitę Wielkiej Gry jako ekspert w dziedzinie historii, wytrwałem w niej aż do końca istnienia tego teleturnieju, czyli do połowy roku 2006.

Początkowo byłem jednym z ekspertów pomocniczych w dziedzinie historii, ale już wkrótce zostałem w tym zakresie jednym z ekspertów głównych, czyli takich, do których zadań należało: 1) zaproponowanie lub wyrażenie zgody na zaproponowany przez prowadzącą ten program panią Stanisławę Ryster temat kolejnej Wielkiej Gry. 2) opracowanie najpierw 30 pytań do eliminacji kandydatów na zawodników Wielkiej Gry, przy czym połowa z tych pytań, przeznaczona do pierwszej części eliminacji, miała być nieco łatwiejsza, a druga połowa nieco trudniejsza. Trzeba tu dodać, że każdemu pytaniu towarzyszyły trzy odpowiedzi: jedna prawdziwa i dwie nieprawdziwe, ale prawdopodobne. Ekspert musiał więc wymyślić 30 pytań i 90 odpowiedzi, kandydat na zawodnika miał zakreślić właściwą odpowiedź. 3) opracowanie 41 pytań „ekranowych”, zadawanych podczas odbywanej w obecności znajdującej się na sali publiczności i nagrywanej przez kamery, a później odtwarzanej w programach telewizyjnych, właściwej gry.

„Ekranowa” gra składała się z czterech części. Pierwszą stanowił tzw. pojedynek, podczas którego dwaj najlepsi, wytypowani dzięki eliminacji, zawodnicy mieli odpowiedzieć na 20 pytań, przy czym każdy z nich mógł bezkarnie popełnić jeden błąd, przy drugim bowiem odpadał z gry. Częścią drugą był tak zwany egzamin, złożony z 9 pytań, zadawanych – po trzy – przez głównego eksperta i dwóch ekspertów pomocniczych. Tutaj zawodnik mógł bezkarnie nie odpowiedzieć prawidłowo na dwa pytania. Część trzecia – uważana za bardzo trudną – polegała na konieczności udzielenia bezbłędnej odpowiedzi na dwa pytania za $\frac{1}{4}$ i dwa pytania za $\frac{1}{2}$ sumy głównej wygranej, przy czym były do wyboru dwa zestawy takich pytań i zawodnik – nie znając ich treści – musiał się najpierw zdecydować na zestaw pierwszy lub drugi, a następnie odpowiedzieć bezbłędnie na wszystkie cztery pytania. Po zwycięskim przejściu tych trzech etapów zawodnik mógł zrezygnować z dalszej gry, otrzymując wygraną dotąd sumę, lub przystąpić do finału polegającego na odpowiedzi na wybrany przez niego numer jednego z dziesięciu najtrudniejszych pytań. Trafna odpowiedź dawała mu pełną nagrodę, wynoszącą – w ostatnim okresie istnienia Wielkiej Gry – czterdzieści tysięcy złotych, czyli cenę nie najtańszego samochodu.

Opisałem tak szczegółowo *modus procedendi* w Wielkiej Grze, dlatego że wpływał on przede wszystkim na wymagania stawiane ekspertom, a zwłaszcza ekspertowi głównemu, bowiem dwaj pomocniczy musieli przygotować tylko po trzy pytania do tak zwanego egzaminu, podczas gdy ekspert główny musiał opracować 30 pytań eliminacyjnych z 90 odpowiedziami, 20 pytań do pojedynku, 8 do zestawów, 10 do finału i 3 do własnego wystąpienia podczas egzaminu, czyli łącznie 71 pytań. Obowiązywała przy tym gradacja trudności tych pytań oraz zasada, że odpowiedź na każde z nich zawodnik może znaleźć w ogólnie dostępnej (w bibliotekach lub księgarniach) literaturze, wydrukowanej w języku polskim. Ta ostatnia zasada powodowała – zarówno dla ekspertów, jak dla zawodników – pewne problemy. Przy tematach dotyczących historii Polski wielka ilość dostępnych prac powodowała możliwość znalezienia w nich różniących się od siebie przedstawień poszczególnych faktów. W rezultacie powstawała sytuacja, w której pojawiały się czasem dwie różne, nieraz wręcz sprzeczne odpowiedzi, oparte na stwierdzeniach zawartych w pracach dwóch różnych autorów. Nie można było wymagać od zawodnika, niebędącego – zgodnie z regulaminem – historykiem, ażeby rozstrzygał, któremu z autorów należało dać wiarę. Wobec tego zasadą było przyznawanie racji zawodnikowi, który potrafił (zwykle w reklamacji) powołać się na źródło swej informacji. Czasem zdarzało się, że zawodnik – znakomicie odczytany – od razu przytaczał w swej odpowiedzi dwie różne wersje, podając źródła swych wiadomości. Problem ten nie pojawiał się

przy tematach dotyczących historii powszechnej, oświetlanej przez nieliczne polskojęzyczne książki, znane zarówno ekspertowi, jak zawodnikowi.

Szczególna, ale dość często zdarzająca się sytuacja powstawała wtedy, gdy podczas „pojedyńku” obaj zawodnicy (zaopatrzeni w słuchawki zagłuszające odpowiedzi współzawodnika) przeszli zwycięsko pojedynek. Wówczas grę przerywano, ekspert musiał obmyślić nowych 20 pytań i podczas następnego programu ci sami zawodnicy podejmowali zmagania w drugim pojedynku. Jeżeli i wtedy żaden z nich nie popełnił dwóch błędów, wtedy obaj toczyli równolegle dalsze zapasy. Zdarzało się, że w ciągu tej drugiej gry obaj uzyskiwali wielką nagrodę, narażając Telewizję na podwójny wydatek.

Nieraz grę trzeba było przerwać, ponieważ „skończył się” czas. W jednym 50-minutowym nagraniu powinny się bowiem zmieścić gry z trzech różnych tematów, na przykład z historii, zoologii i muzyki rozrywkowej. Jedna z tych trzech gier zawsze, druga często, a trzecia rzadko miała szansę rozegrania w tych 50 minutach do naturalnego końca, czyli do wyczerpania wszystkich przewidzianych pytań w ciągu jednego nagrania. Wówczas grę przerywano, aby powrócić do niej przy następnej sesji nagraniowej za dwa tygodnie, albo jeszcze później. Szczególna sytuacja powstawała, gdy podczas eliminacji spora liczba kandydatów uzyskała dużą ilość – nieraz 26 lub 27 na 30 możliwych punktów. Wówczas dwaj najlepsi siadali do gry, inni zaś stanowili rezerwę, do której pani Ryster wracała nieraz po roku lub po kilku latach. Wówczas główny ekspert musiał ułożyć nowych 41 pytań. Jeszcze inny przypadek zdarzał się wtedy, gdy pani Ryster uznała, że warto by powrócić do tematu, który był rozegrany przed dziesięciu lub kilkunastu laty. Wówczas organizowano nowe eliminacje, do których główny ekspert przygotowywał nowych 30 pytań i 90 odpowiedzi, a później 41 pytań do gry. Taka sytuacja zdarzyła mi się kilkakrotnie.

2. Ludzie Wielkiej Gry

Wielka Gra była oczywiście dziełem ludzi. Według moich obserwacji można ich było podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowił etatowy personel zatrudnionych w Telewizji specjalistów, drugą pracujący na podstawie umowy o dzieło eksperci oraz ich szef, a trzecią przybywający z różnych stron Polski zawodnicy, którym Telewizja zwracała – jeżeli dobrze wiem – koszty podróży.

Kategorię pierwszą – etatowych pracowników Telewizji – podzielić można na tych, którzy byli widoczni dla widzów, tych których spotykałem, będąc ekspertem, i wreszcie tych zupełnie niewidocznych, choć bardzo ważnych, bo pracujących nad techniką nagrań i ich udostępnieniem na ekranach telewizorów.

Z personelu etatowego najważniejszą dla Wielkiej Gry osobą była – określała jako pani redaktor – Stanisława Ryster, kobieta inteligentna, pracowita

i w pracy bardzo staranna, mająca swoje sympatie i antypatie, ale umiejąca się z każdym człowiekiem porozumieć. Dbała przy tym bardzo konsekwentnie o wielostronną estetykę, zarówno o wygląd własny i towarzyszących jej osób, w tym przede wszystkim ekspertów, jak o prawidłowość językową wypowiedzi własnych i – na co kładła szczególny nacisk – tychże ekspertów, których starannie dobierała i za których czuła się odpowiedzialna. Podczas przyjmowania od głównego eksperta pytań do eliminacji, a zwłaszcza do właściwej, „ekranowej” gry, przypatrywała się tym pytaniom uważnie, wychwytyjąc natychmiast wszystkie niejasności czy niezręczności w ich sformułowaniu, a równocześnie dociekając które z nich będą łatwiejsze, a które trudniejsze dla zawodnika, ponieważ od tego zależało ich zakwalifikowanie do jednej z kolejnych faz gry. Odpowiedzi w tej ostatniej sprawie były dla eksperta trudne, jemu bowiem wszystkie pytania, które przecież sam ułożył, wydawały się łatwe. Natomiast wstępne omawianie z panią Ryster pełnego zestawu „ekranowych” pytań nie było łatwe i trwało co najmniej dwie godziny dla każdego pełnego zestawu pytań.

Ale za to później, w studio, podczas nagrania, wszystko szło bezbłędnie, a pani Ryster, na którą była stale skierowana jedna z trzech kamer telewizyjnych, prezentowała się doskonale. Starannie dobrana szata, dyskretny makijaż i świetnie „ułożona” (to jej określenie) twarz oraz pozycja nóg – doskonale znane telewidzom systematycznie oglądającym Wielką Grę – zawsze robiły dobre wrażenie.

Drugą bardzo ważną i bardzo sympatyczną osobą Wielkiej Gry była pani Bożena Pijanowska, pełniąca funkcję reżysera tego spektaklu. Ukryta na wyższym piętrze Studia nr 5, niewidoczna dla nikogo, ale doskonale widząca to, co działo się na niższym jego poziomie, na którym rozgrywała się cała akcja, rządziła wszystkim, decydowała o włączeniu i właściwym skierowaniu licznych, podwieszonych pod sufitem świateł, zarządzała ciszę, ogłaszała początek nagrania, kierowała przez telefon pracą trzech zaopatrzonych w słuchawki kamerzystów, przerywała nagranie, gdy wystąpiły jakieś nieprawidłowości i po ich usunięciu znów je wznawiała. Pilnowała również przestrzegania przeznaczonego na grę czasu (50 minut) oraz wgrania w odpowiednich miejscach ilustracji oraz fragmentów muzyki. Po zakończeniu nagrania zapraszała do siebie „na górę”, gdzie odbywał się pokaz całości seansu, wyświetlany z jednego z dwóch jednocześnie nagrywanych ujęć. Podczas tego pokazu, w którym brali udział – obowiązkowo – zarówno pani Ryster, jak notująca skrupulatnie wszystkie miejsca, w których należało dokonać technicznych poprawek pani Pijanowska, a także szef ekspertów oraz – dobrowolnie – główni eksperci nagrywanych w danym dniu tematów.

Zawsze korzystałem z tego przywileju.

Ponieważ tak zwany czas antenowy przeznaczony dla Wielkiej Gry wynosił – jak już wspomniałem – 50 minut, w wypadku, gdy nagranie okazało się o jedną lub nawet kilka minut za długie – bo przecież nie można było jakiegś wypowiedzi przerwać w pół słowa – podczas tego pierwszego oglądu pani Bożena dokonywała skrótów przez likwidację dłuższych w oczekiwaniu na odpowiedź zawodnika, a zwłaszcza powstających na jego prośbę powtórzeń pytania.

Trzecim etatowym pracownikiem Telewizji, biorącym – również z za kulis – udział w pracy nad Wielką Grą, był pan Andrzej Madrias, określany mianem „kierownika produkcji”. Był to bardzo sympatyczny, zawsze spokojny człowiek, którego spotykałem nieraz albo na 11 piętrze głównego gmachu Telewizji przy ulicy Woronicza, gdzie mieścił się w pokoju nr 14 gabinet pani Ryster, albo w studio nr 5, w którym odbywało się nagranie kolejnego odcinka Wielkiej Gry. Eksperci z uznaniem powitali wiadomość, że to właśnie pan Andrzej sprawił, iż od pewnego czasu ich trud uznany został za pracę twórczą, od której przy wypłacaniu honorarium ściąga się tylko połowę należnego podatku. Czuwając nad produkcją Wielkiej Gry, pan Madrias rzadko wyrażał opinię o sprawach nagrań, ale jego zdanie miało zwykle decydujące znaczenie.

Kolejnym pracownikiem Telewizji, tym razem dobrze widocznym w czasie nagrań, był prawnik, mecenas Mika, u którego – według każdorazowej zapowiedzi pani Ryster – „zdeponowane zostały wszystkie pytania, wszystkie odpowiedzi i wszystkie nagrody” kolejnego nagrania Wielkiej Gry. Funkcję tę pełnił w „moich” czasach początkowo mecenas, którego nazwiska nie pamiętam, a później, aż do końca istnienia Wielkiej Gry, mecenas Mika.

Pracownikami Telewizji byli oczywiście trzej kamerzyści, widoczni dla mnie i dla wszystkich obecnych w studio podczas nagrań. Jedna z kamer skierowana była na prowadzącą grę panią Ryster, druga na siedzących naprzeciw niej zawodników, a trzecia na kolegium złożone z trzech ekspertów i ich szefa, przy czym te kamery, które w danym momencie nie musiały nagrywać zachowań powierzonych im osób, krążyły swoimi obiektywami po sali wypełnionej widzami, którzy później, oglądając w swych domach ten spektakl, z radością znajdowali na ekranie swoje oblicza. Sytuacja ta mogła grozić – zwłaszcza wśród najmłodszych zgromadzonych w studio gości – tendencją do „wygłupiania się” w celu zwrócenia na siebie uwagi. W związku z tym tuż przed nagraniem pojawiał się w studio anonimowy dla mnie pracownik Telewizji, który usiłował pouczyć publiczność, jak powinna się zachowywać. Jego starania, żeby to czynić w sposób lekki i dowcipny osiągały swój cel i publiczność zachowywała się przyzwoicie. Stawała zawsze po stronie zawodnika, oklaskując każdą jego odpowiedź, a w rzadkich wypadkach, gdy mimo wątpliwości eksperta szef przyznawał rację zawodnikowi, wybuchała nie milknąca burza oklasków. Wśród

anonimowych dla mnie pracowników były asystentki pani Bożeny i jacyś czasem tylko przelotnie widywani technicy.

Poza tym – w wyniku częstych spotkań – miałem przyjemność poznać ekspertów z innych dziedzin wiedzy, m. in. z geografii, z zoologii, z historii sztuki, z muzyki poważnej i z muzyki rozrywkowej.

Nagranie zaczynało się zwykle o godzinie 18, więc najpóźniej o godzinie 17 spotykałem się w bufetowej poczekalni studia 5 z kolegami, których zaprosiłem do współpracy w charakterze ekspertów pomocniczych. Byli to przez długi czas dwaj młodszy ode mnie koledzy, autorzy poważnych prac naukowych: prof. dr hab. Marek Plewczyński i prof. dr hab. Marek Wagner. Każdy z nich miał zadać tylko trzy pytania, ale przygotowywał ich zawsze dużo więcej, a spotykaliśmy się po to, ażeby wybrać takie, które nie pokrywały się z już istniejącymi w ułożonym wcześniej przeze mnie zestawie. Proponowane przez moich kolegów pytania zaskakiwały mnie często pomysłowością i oryginalnością.

Nieetatowym pracownikiem Telewizji był – podobnie jak wszyscy eksperci – ich szef. Za „moich” czasów funkcję tę pełnił dość długo profesor nauk wojсковych dr hab. Janusz Sikorski, a po jego wyjeździe do USA – historyk literatury, autor znakomitego dzieła o postaciach literackich, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, dr hab. Andrzej Makowiecki, później zaś, aż do końca istnienia Wielkiej Gry, zastępca dyrektora Wojskowego Instytutu Historycznego, profesor Akademii Obrony Narodowej, dr hab. Tadeusz Panecki. Byli to więc trzej historycy. Dwaj z nich zajmowali się „na co dzień” dziejami wojskowymi dawnych (prof. Sikorski) i nowszych (prof. Panecki) czasów, a jeden (prof. Makowiecki) historią literatury. Okazało się w praktyce, że znawstwo zagadnień historycznych dało im bardzo dobre wprowadzenie do roli koordynowania trudnych, wielotematycznych nagrań, w których koncentrowała się wiedza w zakresie różnych dziedzin nauki, sztuki i życia społecznego. Kilkakrotnie musiałem zastępować w tej roli prof. Sikorskiego, nie nadawałem się jednak na „szefa”, byłem bowiem zbyt pobłażliwy dla zawodników.

Ostatnią, ale bardzo ważną grupę „ludzi Wielkiej Gry” stanowili kandydaci do gry i z ich grona wyłonieni zawodnicy. Nie było tu ograniczeń wieku ani płci. Małoletni (poniżej 18 roku życia) mogli startować w towarzystwie swoich opiekunów. Natomiast konsekwentnie był przestrzegany zakaz startowania w temacie, który wchodził w zakres wykształconej lub wykonywanej specjalności zawodnika. W żadnym z „moich” tematów nie mógł startować historyk, m. in. nauczyciel historii, jakiegokolwiek specjalności. Występowali natomiast oficerowie, policjanci, nauczyciele biologii, prawnicy, matematycy, inżynierowie, motorniczowie tramwajów, itp. Dopuszczone było występowanie na miejscu jednego zawodnika pary małżeńskiej, która mogła się naradzać szeptem lub na

piśmie w obrębie czasu przeznaczanego na odpowiedź, z tym że odpowiedzi udzielało jedno z małżonków, które się do tego na początku gry zobowiązało. Podobnie było z małoletnim i jego opiekunem.

Nastroj zawodników był w czasie gry różny. Jedni, zwłaszcza ci, którzy traktowali swoje występy niemal zawodowo, o czym za chwilę powiem, byli zawsze spokojni, usiłowali być nawet dowcipni, co było dość sztuczne i dla widza trochę kłopotliwe. Inni byli trochę napięci, ale starali się to ukryć i nawet w razie porażki tego nie okazać. Niektórzy – częściej kobiety niż mężczyźni – z trudem usiłowali opanować towarzyszące grze napięcie nerwowe. Szczególną grupę stanowili ci zawodnicy, którzy byli obdarzeni doskonałą pamięcią, tak zwaną „gotową”, czyli natychmiast działającą, znakomitym opanowaniem, dającym wrażenie zupełnego spokoju i – oczywiście – dużą wiedzą, zdobytą albo już dużo wcześniej (hobbyści), albo też w czasie od ogłoszenia eliminacji z danego tematu aż do nagrania w studio.

Niektórzy zawodnicy, obdarzeni tymi cechami, zrobili sobie z udziału w grze niemal zawód, a w każdym razie sposób na życie, zwłaszcza na zarabianie pieniędzy poprzez zgłaszanie się do eliminacji, przechodzenie – dzięki uzyskaniu jednego z pierwszych miejsc – do gry i osiągnięcie w niej głównej wygranej. Jeden z nich, zresztą spokojny, rzeczowy, kulturalny człowiek, powiedział w wywiadzie, udzielonym po wygraniu w Wielkiej Grze i kilku innych teleturniejach, że nie szuka innej pracy, ponieważ żyje wraz z rodziną tylko z wygranych. Był to jednak, oczywiście, rzadki wyjątek.

Chęć wygrania mieli oczywiście wszyscy zawodnicy, ale nie wszyscy posiadali cechy, które to umożliwiły. W razie przegranej wielu z nich zgłaszało reklamacje, które wymagały od głównego eksperta zajęcia – na piśmie – stanowiska i kończyły się nieraz przywróceniem zawodnika do gry. Czasem jednak było to niemożliwe, ponieważ jego błąd był oczywisty. Pamiętam sytuację, w której zawodnik – walcząc do upadłego o zdobycie owych czterdziestu tysięcy złotych – po odrzuceniu jego reklamacji przysłał następną, grożąc, że w razie jej ponownego odrzucenia przekaze sprawę do trybunału w Strasburgu. Trochę nas to ubawiło, ale jednak – na wszelki wypadek – napisałem kilkostronicowy traktat naukowy, uzasadniający za pomocą źródeł i światowej literatury naukowej fakt, że zawodnik nie miał w tym wypadku racji.

Z innego rodzaju zawodnikiem spotkałem się wtedy, gdy przygotowałem do gry temat *Wielcy architekci włoskiego Odrodzenia*. Zagadnienie to interesowało mnie żywo, więc zebrałem na ten temat bardzo obszerną, różnorodną literaturę naukową (choć mogłem w pytaniach wykorzystać tylko prace polskie) i materiał ikonograficzny, założyłem specjalną kartotekę i opracowałem – jak zwykle – najpierw 30 pytań i 90 odpowiedzi do eliminacji, a następnie 41 pytań do gry.

Jednym z zawodników okazał się człowiek w średnim wieku, nie pamiętam jakiego zawodu, ale na pewno nie historyk i nie architekt, który albo przez dłuższy czas przebywał we Włoszech, albo wiele razy je odwiedzał, stale interesując się ich renesansową architekturą, bo wyraźnie mnie przewyższał wiedzą na ten temat, ja bowiem nigdy we Włoszech nie byłem, a tylko poświęciłem temu zagadnieniu kilka tygodni intensywnej pracy. Zawodnik ten osiągnął oczywiście główną wygraną, a w mojej pamięci pozostał jako jedyny tego rodzaju przypadek.

3. Od wczesnego średniowiecza do końca XIX wieku i jeszcze trochę dalej

Ten tytuł określa czasy, w których toczyły się wydarzenia, stanowiące treść 32 tematów Wielkiej Gry przeze mnie jako głównego eksperta opracowanych.

W czasie studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim (1935/36–1938/39) interesowała mnie przede wszystkim historia starożytna. Po wojnie, w latach 1945–1948 byłem asystentem w seminarium historii starożytnej UJ, tam też uzyskałem w 1947 r. magisterium. Następnie przez trzy lata akademickie (1948/49–1950/51) byłem na UJ asystentem starszym w seminarium historii gospodarczej średniowiecza, a później, od 1951 r., w Warszawie zajmowałem się przede wszystkim i nadal zajmuję się historią nowożytną, głównie XVI–XVIII wieku.

Z 315 moich prac, opublikowanych w ciągu ostatnich 60 lat (od 1947 do 2007 roku) tylko dwa teksty i dwie mapy dotyczą historii starożytnej, 27 średniowiecza, 97 wieków XVI i XVII, 8 wieku XVIII, 11 wieku XIX oraz 15 tekstów i kilkadziesiąt map – wieku XX. Pozostałe 153 pozycje to prace obejmujące kilka okresów, a także omówienia rozwoju badań, sprawozdania z konferencji naukowych, itp. Piszę o tym, chcąc uzasadnić moją śmiałość zajmowania się w Wielkiej Grze tak rozległym okresem „od wczesnego średniowiecza do XIX wieku i jeszcze trochę dalej”.

Przy sposobności tych podliczeń, opartych na starannie przez mgr Dorotę Pietrzakiewicz opracowanej bibliografii moich prac¹ okazało się, że – mimo kilkakrotnego zarzekania się, iż nigdy nie będę się zajmował historią najnowszą – jednak w 15 wypadkach odstępiałem od tej zasady. Przy bliższym zbadaniu sprawy na podstawie tej bibliografii, okazało się, że chodzi tu o zestawy map do historii pierwszej i drugiej wojny światowej, które narysowałem sam (I wojna) albo we współpracy z ppłk mgr Marianem Krwawiczem (II wojna), a także o moje tłumaczenia z języka rosyjskiego prac dotyczących drugiej wojny światowej, wykonywane w latach 1971–1975 na zlecenie Wojskowego Przeglądu Historycznego. Ceniono tam moje przekłady ze względu na precyzję w oddawaniu treści oryginału oraz na poprawność języka polskiego, a przy tym

płacono według obowiązujących stawek, co ułatwiało mi spłatę pożyczek, które przy niewielkiej pensji cywilnego pracownika wojska musiałem często zaciągać w macierzystej Koleżeńskej Kasie Oszczędnościowo-Pożyczkowej lub w ZAIKSIE, którego członkiem jestem od 1961 roku. Jediną napisaną przeze mnie pracą naukową dotyczącą XX wieku jest opublikowana przez Polską Akademię Nauk w 1989 roku po polsku² i w 1995 roku po francusku³ rozprawa *O wkładzie nauki polskiej w dzieło odzyskania niepodległości w 1918 roku*. Usiłowałem w niej zwrócić uwagę na fakt, że nie tylko czyn zbrojny miał wtedy znaczenie.

Wracając jednak – po tym przydługim ekskursie – do omówienia „moich” 32 tematów Wielkiej Gry, chcę przede wszystkim powiedzieć o materiałach umożliwiających mi tę pracę. Pełny materiał archiwalny, dotyczący tego teleturnieju, znajdował się w teczkach wypełniających dwie szafy w pokoju 1114 głównego gmachu Telewizji przy ulicy Woronicza, czyli w pokoju, w którym pracowała pani Ryster. Nie wiem co się stało z tymi teczkami po likwidacji Wielkiej Gry, mam natomiast swoje, prywatne materiały, dotyczące tych 32 gier, w których byłem głównym ekspertem. W moim jednopokojowym mieszkaniu, w którym znajduje się licząca około 4.000 tomów biblioteka oraz spora ilość rękopisów, maszynopisów, fotokopii, kserokopii, kartotek i map, przechowałem m. in.: 1) kalendarze tzw. biurkowe z lat 1984–2006. Znajdują się w nich pod określonymi datami: a) wizyty w gabinecie pani Ryster przy ulicy Woronicza, mające na celu dostarczenie i omówienie opracowanych przeze mnie pytań, a czasem też przyniesienie projektu odpowiedzi na wniesioną przez zawodnika reklamację, b) terminy nagrań poszczególnych tematów, c) daty wyświetlania poszczególnych tematów na ekranach telewizorów. Posiadam również 2) ogromną ilość materiałów dotyczących poszczególnych 32 opracowanych przeze mnie tematów. Są to: a) pełne zestawy pytań eliminacyjnych (30 pytań i 90 odpowiedzi), pełne zestawy 38 + 3 pytań „ekranowych”, a przy powtórnych nagraniach pojedynków, lub całych gier są to również drugie, trzecie lub nawet czwarte – za każdym razem nowe – zestawy. Chodzi tu więc o 71, a następnie o kilka razy po 41 pytań. Ponieważ nie wszystkie moje pytania były przez panią Ryster akceptowane, miałem zawsze w zapasie około 20 pytań rezerwowych. Dziwiło mnie, że pani Ryster przegląd przyniesionych przeze mnie pytań zaczynała zwykle od tych moich pytań rezerwowych. Wreszcie jako 3) materiały stanowią liczne książki własne, często właśnie w tym celu kupowane, a także skserowane fragmenty książek z Biblioteki Narodowej. Wszystko to razem, starannie uporządkowane, zajmuje na regale około 1,5 metra przestrzeni, stanowiąc wynik prac w tej dziedzinie, wykonywanych przeze mnie na przestrzeni 22 lat (1984–2006).

ZESTAWIENIE TEMATÓW OPRACOWANYCH PRZEZE MNIE
DLA WIELKIEJ GRY W LATACH 1984–2006
(Układ rzeczowo-chronologiczny)

I. Tematyka dotycząca historii Polski.

a. Dynastie i władcy.

1. Polska Piastów 964–1370.
2. Władysław Łokietek – dowódca i polityk.
3. Kazimierz Wielki i jego czasy.
4. Polska Jagiellonów 1386–1572.
5. Bona Sforza – Włoszka na tronie polskim
6. Stefan Batory – polityk i dowódca.
7. Polska za panowania królów z rodziny Wazów 1587–1668.
8. August II – elektor saski i król polski

b. Obronność i wojny.

9. Zamki w Polsce.
10. Wielcy hetmani: Jan Tarnowski, Jan Karol Chodkiewicz i Stefan Czarniecki
11. Wojny polsko-szwedzkie XVII wieku
12. Wojny polsko-tureckie XVII wieku.

c. Nauka i kultura.

13. Odrodzenie w Polsce (1450–1650). Nauka, literatura, sztuka.
14. Stanisław Staszic (życie, działalność, twórczość pisarska) i jego epoka.
15. Maria Skłodowska-Curie. Życie i działalność.
16. Polscy podróżnicy XIX wieku: Wacław Rzewuski, Paweł Strzelecki, Ignacy Domeyko.
17. Polscy badacze Syberii w XIX wieku: Aleksander Czekanowski, Jan Czerski, Benedykt Dybowski.

II. Tematyka dotycząca historii powszechnej.

a. Polityka i wojny.

18. Wędrówki i państwa Gotów w I–VI wieku.
19. Wielkie podboje arabskie w latach 632–732.
20. Wyprawy Wikingów i podboje Normanów w VIII–XII wieku.
21. Państwo Franków za Merowingów i Karolingów w V–X wieku.
22. Dwaj rycerze krzyżowi: Fryderyk Barbarossa i Ryszard Lwie Serce.
23. Imperium mongolskie od Czyngis-chana do Tamerlana.
24. Wielkie podboje Turków Osmańskich od XIII wieku do 1683 r.
25. Król Francji Ludwik XIV i jego państwo.
26. Sprawcy pierwszego rozbioru Polski: Fryderyk II, Katarzyna II i Maria Teresa.

27. Maria Antonina królowa Francji.

b. Kultura i nauka.

28. Wielcy architekci włoskiego Odrodzenia.

29. Leonardo da Vinci – człowiek Renesansu.

30. Wielkie odkrycia geograficzne XV i XVI wieku.

31. Historia powszechnej i polskiej kartografii do końca XIX wieku.

32. Sławni wynalazcy: Thomas Alva Edison, Aleksander Graham Bell i Guglielmo Marconi.

WYKORZYSTANE PRZEZE MNIE NAUKOWE I POPULARNONAUKOWE PRACE OGÓLNE

Dzieła, na których opierałem wiedzę, potrzebną do opracowania pytań do Wielkiej Gry, podzielić można na dwie grupy. Pierwszą stanowiły dzieła ogólne i o tych chcę tu mówić, a drugą prace szczegółowe, które przytoczę omawiając dokładniej kolejne tematy. W obu wypadkach chodzi o dzieła odpowiadające warunkom stawianym przez regulamin Wielkiej Gry (język polski i dostępność dzieła w bibliotekach) oraz takie, do których rzetelności miałem zaufanie, w wielu wypadkach znając nawet osobiście ich autorów.

Jeśli chodzi o tematykę polską, to podstawę ogólną stanowiły dla średniowiecza tak zwane „trojaczki”, czyli: Roman Grodecki, Stanisław Zachorowski, Jan Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej* t. I–II, (Kraków 1926) i powojenne wydanie w redakcji Jerzego Wyrozumskiego (Kraków 1997). Dla czasów nowożytnych (do 1795 roku) był to oczywiście Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. I–II (Kraków 1936) i wydanie drugie krajowe pod redakcją Mirosława Nagielskiego (Warszawa 1986). W sprawach ustrojowych naturalnie Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona. (Lwów 1905), wydanie ósme opracował Adam Wetulani (Warszawa 1949). Zagadnienia gospodarki to: Jan Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski, tom I, Czasy przedrozbiorowe*, wydanie III (Poznań 1947) i *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku* pod redakcją Antoniego Mączaka, t. I–II (Warszawa 1997). Zagadnienia wojskowe to opracowany – przy moim współudziale – *Zarys historii wojskowości polskiej do 1864 roku* pod redakcją Janusza Sikorskiego, t. I–II (Warszawa 1965–1966). W sprawach historii literatury: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korybut”*, t. I–VI (Warszawa 1963–1972). W sprawach historii nauki dzieło opracowane przez Instytut Historii Nauki PAN: *Historia nauki polskiej* pod redakcją Bogdana Suchodolskiego, t. I–VIII (Warszawa 1970–1986). W sprawach literatury technicznej: Tadeusz (Marian) Nowak, *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850* (Warszawa 1961). Sprawy dotyczące skomplikowanych nieraz pokrewieństw w rodzinach panujących i wielu magnatów wyjaśnia praca Włodzimierza Dworzaczka, *Genealogia* (Warszawa 1959), a przede wszystkim

stanowiące jej część, oprawione w osobnym tomie dużego formatu *Tablice*. W niektórych zagadnieniach trzeba było korzystać z ogromnego zasobu wiadomości zawartych w istniejących 39 tomach *Polskiego słownika biograficznego*, ukazującego się w Krakowie od 1935 roku.

Inaczej przedstawiała się sprawa historii powszechnej. Tutaj dawał się we znaki przepis mówiący, że można korzystać tylko z dzieł w języku polskim. Z prac ogólnych były tu więc do dyspozycji dwa cykle. Pierwszym był przedwojenny cykl *Wielkiej historii powszechnej* wydawany w latach 1931–1939 przez warszawską firmę Trzaska, Evert i Michalski, i obejmujący następujące dzieła:

Kazimierz Zakrzewski, *Dzieje Bizancjum od r. 395 do r. 1204*, WHP t. IV, cz. I, (Warszawa 1938), s. 1–253;

Tadeusz Manteuffel, *Dzieje wczesnego średniowiecza*, tamże, s. 255–466;

Jan Dąbrowski, *Dzieje Europy od X w. do schyłku XIV w.*, WHP, t. IV, cz. II, (Warszawa 1939), s. 1–485;

Oskar Halecki, *Schyłek średniowiecza*, tamże, s. 487–636;

Kazimierz Chodynicki, *Początek dziejów nowożytnych 1492–1559*, WHP t. V, cz. II, (Warszawa 1938), s. 1–387;

Kazimierz Piwarski, *Czasy wojen religijnych*, tamże s. 389–610 i WHP t. V, cz. II, (Warszawa 1938), s. 1–175;

Władysław Konopczyński, *Czasy absolutyzmu 1648–1788*, tamże s. 177–494.

Wszystkie te tomy zostały ponownie wydane w Poznaniu w latach 1997–1998, były więc w pełni dostępne dla zawodników.

Powojennym odpowiednikiem *Wielkiej historii powszechnej* Trzaski, Everta i Michalskiego był cykl wydany przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe, zawierający – jeśli chodzi o interesujący mnie w tym wypadku okres – następujące pozycje:

Tadeusz Manteuffel, *Historia powszechna, Średniowiecze*, wyd. X (Warszawa 1996);

Zbigniew Wójcik, *Historia powszechna, Wiek XVI–XVII*, wyd. VI (Warszawa 1995);

Emanuel Rostworowski, *Historia powszechna, Wiek XVIII*, wyd. V, (Warszawa 1994);

Mieczysław Żywczyński, *Historia powszechna 1789–1870* (Warszawa 1997).

Ponadto ukazało się znakomite dzieło wydawnictwa „Trio”: Benedykt Zientara, *Historia powszechna średniowiecza* (Warszawa 1998).

Zagadnienia dotyczące powszechnej historii wojskowej interesującego mnie tutaj okresu: Janusz Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX* (Warszawa 1972).

OPRACOWANE PRZEZE MNIE TEMATY WIELKIEJ GRY

I. Tematyka polska.

a. Dynastie i władcy

1. Polska Piastów 964–1370

Poza literaturą ogólną wykorzystałem tu popularną i przez to dość szeroko znaną pracę *Polska Piastów* (Wrocław 1961), którą napisał Paweł Jasienica (Leon Lech Beynar 1909–1970). W moim domowym archiwum znajdują się: zestaw 30 pytań i odpowiedzi eliminacyjnych oraz cztery pełne komplety pytań do gry na ten temat. Eliminacje odbyły się w 1985 roku, a nagrania 11 XII 1985, 11 XII 1986, 13 I 1987, 18 IV 1990 i 17 V 1990.

Przykładowe dwa pytania eliminacyjne:

Traktat zawarty w Wyszehradzie w 1339 roku dotyczył:

- handlu Polski z Węgry
- sojuszu przeciw Habsburgom
- **następstwa tronu w Polsce**

Co to było powołowe?

- danina płacona w wołach
- opłata za wypas wołów
- **podatek gruntowy**

Przykładowo jedno pytanie dla uzyskania najwyższej nagrody:

Czym trudnili się w Polsce piastowskiej żerdnicy?

Odpowiedź: Była to ludność służebna transportująca i rozkładająca namioty podczas częstych podróży władcy po kraju.

Egzemplifikację zagadnień poruszanych w temacie „Polska Piastów 964–1370” zawierały dwa tematy. Pierwszym z nich był:

2. Władysław Łokietek – dowódca i polityk.

Poza literaturą ogólną i książką Jasienicy wykorzystałem tu bardzo cenną, opartą na źródłach, ale wydaną po śmierci autora przez prof. Jana Dąbrowskiego z pominięciem aparatu naukowego pracę: Edmund Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów* (Wrocław 1951) oraz opartą na niej w znacznym stopniu moją pracę: Tadeusz (Marian) Nowak, *Władysław Łokietek – polityk i dowódca* (Warszawa 1978), zaopatrzoną w rozdział omawiający źródła, literaturę przedmiotu, kalendarz wydarzeń i słownik biograficzny występujących postaci. W moim domowym archiwum znajduje się: 30 pytań i 90 odpowiedzi eliminacyj-

nych, komplet pytań do gry oraz pytania do egzaminu proponowane przez eksperta pomocniczego, prof. Marka Wagnera. Nagrania tego tematu odbyły się 10 X 2001 i 14 IV 2003.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Władysław Łokietek wydał swoją siostrę Eufemię za:

- Andrzeja księcia włodzimierskiego
- **Jerzego I księcia halickiego**
- Bernarda księcia świdnickiego

Podczas sesji eliminacyjnej jej dobrze przygotowani uczestnicy wyrazili niezadowolenie z tego, że pytania są zbyt łatwe, nie mogą więc służyć do wykazania, którzy zawodnicy są najlepsi.

Przykładowo jedno z pytań dla uzyskania najwyższej nagrody:

W roku 1273 został polubownie rozstrzygnięty spór Władysława Łokietka i jego matki Eufrozyny z zakonem krzyżackim. Jakie imiona nosili i jakie godności piastowali rozstrzygający w tej sprawie rozjemcy?

Odpowiedź: **Bolesław książę kaliski i Wolimir biskup wrocławski.**

Drugim tematem służącym do uszczegółowienia historii Polski w czasach Piastów była gra:

3. Kazimierz Wielki i jego czasy

Poza literaturą ogólną i książką Jasienicy wykorzystałem tu prace: Zdzisław Kaczmarczyk, *Kazimierz Wielki* (Warszawa 1948) i Jerzy Wyrozumski, *Kazimierz Wielki* (Wrocław 1946).

W swoim archiwum posiadam: komplet pytań do eliminacji, dwa pełne komplety do gry z 1991 i 1994 roku, i pytania eksperta pomocniczego, prof. Marka Wagnera. Nagrania odbyły się 10 I 1992, 18 I 1992, 13 III 1992 i 24 XI 1994.

Przykład pytania eliminacyjnego:

13 maja 1350 roku Kazimierz Wielki, montując koalicję przeciwną krzyżacką zawarł w Łowiczu przymierze z:

- królem Węgier Ludwikiem
- **królem Danii Waldemarem**
- księciem Litwy Kiejstutem

Przykład pytania do osiągnięcia najwyższej nagrody:

Dlaczego małżeństwo Kazimierza Wielkiego z Jadwigą, córką Henryka V, było do końca życia króla nielegalne?

Odpowiedź: Ponieważ papież nie orzekł nieważności małżeństwa króla z jego poprzednią żoną Adelajdą.

4. Polska Jagiellonów (1386–1370).

Obok literatury podstawowej wykorzystałem tu książkę Pawła Jasienicy *Polska Jagiellonów* (Warszawa 1963).

W związku z tym, że ten temat był nagrywany czterokrotnie (w latach 1989, 1996, 2004 i 2006), w moim archiwum domowym zachowało się sporo materiału na ten temat, a mianowicie, dwa komplety pytań do eliminacji (z 1989 i 1996 roku), dwa komplety pytań do całej gry, komplet pytań do drugiego pojedynku oraz pytania eksperta pomocniczego, prof. Marka Wagnera.

Przykład pytania do eliminacji:

W 1522 roku przyłączenia Śląska do Polski domagali się tylko:

- król Zygmunt I Stary
- kanclerz wielki koronny Krzysztof Szydłowiecki
- **królowa Bona**

Przykład pytania dla uzyskania najwyższej nagrody:

Jakiej sprawie poświęcona była mowa, którą w 1447 roku wygłosił do króla Kazimierza Jagiellończyka Jan z Ludziska?

Odpowiedź: Sprawie polepszenia doli chłopca.

Z Jagiellonami łączył się temat:

5. Bona Sforza – Włoszka na tronie polskim.

Tutaj obok literatury podstawowej korzystałem z napisanego przez Władysława Pocięchę życiorysu Bony w *Polskim słowniku biograficznym*, t. II, s. 288–294 (Kraków 1936) oraz z książki: Maria Bogucka, *Bona Sforza* (Warszawa 1989).

Temat ten był nagrywany w 1995, 1999 i 2002 roku. W moim archiwum znajduje się komplet pytań do eliminacji i pełny zestaw pytań do całej gry oraz pytania eksperta pomocniczego, prof. Marka Wagnera.

Przykład pytania do eliminacji:

Wobec istniejącego zagrożenia Polski ze strony Turcji Bona uważała, że należy

- w przymierzu z Habsburgami uderzyć na Turcję
- utrzymać pokój z Turcją
- **wzmocnić polski potencjał obronny**

Przykład pytania o najwyższą nagrodę:

Oprócz posagu Bona otrzymała wiano, którego wartość oceniano na 50 tysięcy dukatów. W skład tego wiana wchodził cykl złożony z ośmiu arrasów. Jakiej tematyce były poświęcone te arraszy?

Odpowiedź: Uczynkom miłosierdzia.

Tematem następnym po cyklu Jagiellonów był oczywiście:

6. Stefan Batory – polityk i dowódca.

Przy opracowywaniu tego tematu oprócz literatury podstawowej wykorzystywałem prace: Jerzy Besala, *Stefan Batory* (Warszawa 1992) i Karol Olejnik, *Stefan Batory* (Warszawa 1988).

W moim archiwum znajdują się: komplet pytań do eliminacji z 1990 r., dwa komplety pytań do całej gry i komplet pytań do drugiego pojedynku. Pytania do eliminacji dostarczyłem pani Ryster 12 XII 1990 r., a komplet pytań do gry 3 IV 1991 r. Nagranie odbyło się 12 IX 1991 r. Pytania do drugiego pojedynku dostarczyłem 8 X 1991 r., drugi pojedynek i cała gra odbyły się 14 XI 1991 r. Inni zawodnicy, wyłonieni przez tę samą eliminację, wzięli udział w grze z 1 II 1995 r., do której opracowałem nowy komplet pytań.

Przykład pytania do eliminacji:

Przeprowadzony w lutym i marcu 1579 roku zagon jazdy, dowodzonej przez Krzysztofa Radziwiłła, skierowany był w rejon:

- Pskowa
- **Dorpatu**
- Parnawy

Przykład pytania do najwyższej nagrody:

Które z państw europejskich udzieliło Gdańskowi pomocy podczas wojny prowadzonej przez to miasto z królem Stefanem Batorem w latach 1576–1577.

Odpowiedź: Dania.

7. Polska za panowania królów z rodziny Wazów (1587–1668).

Przy układaniu tego programu korzystałem z prac: Józef Gierowski, *Historia Polski 1505–1764* (Warszawa 1987) i Henryk Samsonowicz, *Historia Polski do roku 1795* (Warszawa 1985).

Pytania do eliminacji dostarczyłem 14 III 1992. Wyłonieni na ich podstawie zawodnicy wzięli udział w trzech grach: w 1992/3 roku (w tym dwa pojedynki), w 1995 roku i w 2003 roku. Za każdym razem przygotowywałem nowy, pełny zestaw 38+3 pytania.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Który z władców polskich z rodziny Wazów miał zamiar, wkrótce po koronacji, odstąpić tron polski Habsburgom w zamian za poparcie starań o tron szwedzki?

- **Zygmunt III**
- Władysław IV
- Jan Kazimierz

Przykład pytania o najwyższą nagrodę:

W jakich okolicznościach powrócił do Polski skazany w 1652 na wygnanie podkanclerzy koronny Hieronim Radziejowski?

Odpowiedź: Powrócił, towarzysząc wojskom szwedzkim w czasie ich najazdu na Polskę w 1655 roku.

8. August II – elektor saski i król polski.

Oprócz literatury ogólnej wykorzystałem życiorys Augusta II napisany przez Józefa Feldmana w *Polskim słowniku biograficznym*, tom I, s. 170–183 (Kraków 1935) i książkę Jacka Staszewskiego *August Mocny* (Wrocław 1998).

W moim archiwum zachowało się 30 pytań do eliminacji, dostarczonych p. Ryster 3 VIII 1999, 38+3 pytania do gry, 20 pytań do drugiego pojedynku i pytania eksperta pomocniczego, prof. Marka Wagnera. Pierwsze nagranie odbyło się 15 IX 1999, a drugi pojedynek i dokończenie gry 2 II 2000, przy czym doszło tu do dość rzadkiego wydarzenia, polegającego na tym, że oboje grający uzyskali najwyższe nagrody. Grę tę można było oglądać na ekranach telewizorów 19 II 2000 roku.

Inni zawodnicy, wyłonieni przez eliminację z 1999 roku, wzięli udział w nagraniu 4 XII 2002 roku i drugim pojedynku oraz zakończeniu gry w dniu 24 II 2003 r.

Przykład pytania z eliminacji:

Karol Gustaw Loewenwolde, prowadzący w 1732 rozmowy w sprawie następstwa na tronie polskim po śmierci Augusta II był dyplomata

- austrackim
- pruskim
- **rosyjskim**

Przykład pytania do drugiego pojedynku z 21 II 2003 r.:

W dniu 10 sierpnia 1698 roku August II spotkał się w Rawie Ruskiej z carem Piotrem I, powracającym z odbywanej *incognito* podróży do zachodniej Europy. Rozmowy prowadzone były bez świadków w osobnej izbie, przy czym August

mówił o niemiecku, a Piotr po holendersku. Rozmowy te trwały dwa dni i dwie noce, podczas których wypito 12 beczulek wina węgierskiego, nie licząc szampana i innych zagranicznych trunków. Czego – według najnowszych badań – dotyczyły przede wszystkim te rozmowy?

Prawidłowa odpowiedź powinna brzmieć: Dotyczyły porozumienia w sprawie wzajemnej pomocy obu władców w wypadku buntu poddanych jednego z nich.

Natomiast zawodnik odpowiedział, że chodziło o planowanie współdziałania w wojnie ze Szwecją. Takie było dawne przypuszczenie prof. Konopczyńskiego, ja jednak wyraźnie napisałem, że chodzi mi o najnowsze badania, a więc o wypowiedzi prof. Jacka Staszewskiego z 1998 roku. Nie mogłem więc uznać reklamacji zawodnika w tej sprawie.

b. Obronność i wojny

9. Zamki w Polsce.

Obok literatury podstawowej wykorzystałem tu oczywiście obie prace, które napisał najlepszy znany mi specjalista w tym zakresie, prof. dr inż. Bogdan Guerquin *Zamki śląskie* (Warszawa 1957) i *Zamki w Polsce* (Warszawa 1974).

Temat był tylko raz nagrywany, nie cieszył się bowiem zbyt wielkim powodzeniem, pani Ryster nie była zresztą zadowolona z treści ułożonych przeze mnie pytań, dotyczyły one bowiem dat powstania, właścicieli, budowniczych, a przede wszystkim architektury i cech obronnych omawianych zamków, a brakowało pytań dotyczących tego, co najatrakcyjniejsze w nich, czyli legend, wiadomości o duchach, itp.

W moim archiwum posiadam komplet pytań do eliminacji i do pełnej gry wraz z drugim pojedyńkiem, który odbył się we wtorek, 11 X 1988 r. o godzinie 18.

Z pytań eliminacyjnych:

Jaką rolę odgrywał zbudowany w XIII wieku w okolicy Krościenka Zamek Pieniński?

- był siedzibą rycerzy-rabusiów
- stanowił strażnicę przy drodze na Węgry
- służył za schronienie rodzinie księcia krakowskiego w czasie najazdów nieprzyjaciela.

Z pytań o najwyższą nagrodę:

Z jakiego materiału został zbudowany zamek w Chojniku?

Odpowiedź: Z granitu.

10. Wielcy hetmani XVI–XVII wieku.

Przygotowałem dwie serie tej gry. Pierwsza obejmowała Jana Tarnowskiego, Jana Karola Chodkiewicza i Stefana Czarnieckiego, a druga Jana Zamoyskiego, Stanisława Żółkiewskiego i Stanisława Koniecpolskiego.

W moim kalendarzu znajdują się daty nagrań pierwszej serii – 27 XI 1991 i drugiej serii – 6 V 1003, a także jednej z serii (nie wiem której) 29 XI 2000 i (chodzi tu o drugi pojedynek) 14 II 2001. Natomiast w moim archiwum brak jest (co się przy innych tematach nie zdarza) pytań eliminacyjnych, są natomiast – ale tylko w odniesieniu do serii pierwszej – pytania do gry.

Przy opracowywaniu pytań do obu serii korzystałem oczywiście z życiorysów znajdujących się w Polskim słowniku biograficznym, a w tych wypadkach, w których jeszcze nie było w nim interesujących mnie życiorysów (Tarnowski, Zamoyski, Żółkiewski) z ich oddzielnych biografii, m.in. z prac: Włodzimierz Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski* (Warszawa 1985); Artur Śliwiński, *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny* (Warszawa 1947); Jerzy Besala, *Stanisław Żółkiewski* ((Warszawa 1988). Dopiero do nagrań z lat 2000–2001 mogłem wykorzystać znakomite dzieło *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów* (Warszawa 1995), którego współautorami byli współpracujący stale ze mną Wielkiej Grze jako eksperci pomocniczy profesorowie Marek Plewczyński i Marek Wagner.

Przykład pytania do pojedynku:

W jakiej sytuacji Stefan Czarniecki wypowiedział pamiętne słowa „Ja nie z soli, ani z roli, ale z tego, co mnie boli wyrosłem”?

Odpowiedź: Wypowiedział te słowa, gdy rada senatu nie przyznała mu w marcu 1657 roku godności hetmana polnego koronnego.

Przykład pytania do najwyższej nagrody:

Jan Tarnowski, będąc już hetmanem wielki koronnym, starał się o uzyskanie wysokiej godności kasztelana krakowskiego. Gdy jej nie otrzymał obraził się w 1533 roku na króla Zygmunta Starego i demonstracyjnie zrezygnował z urzędu hetmana. Co powiedziała – dowiedziawszy się o tym – żona króla Zygmunta, królowa Bona?

Odpowiedź: Powiedziała „Tym lepiej”.

11. Wojny polsko-szwedzkie XVII wieku.

Opracowując pytania do tej gry, korzystałem – oprócz literatury ogólnej – z prac: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660* (Warszawa 1973) i *Polskie tradycje wojskowe 1. Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatrów* (Warszawa 1990).

W moim archiwum zachował się komplet pytań do tego tematu w postaci 30 pytań do eliminacji, 20 do pierwszego i 20 do drugiego pojedynku, 8 do zestawów i 10 pytań do finału, a także 13 moich pytań, z których wybrałem 3 do egzaminu i 21 pytań kolegi Wagnera, z których 3 przeznaczyliśmy do egzaminu. Pytania egzaminacyjne kolegi Plewczyńskiego, sporządzone w jednym egzemplarzu zachowały się zapewne w jego archiwum domowym.

Z moich danych kalendarzowych wynika, że pytania do eliminacji doręczyłem p. Ryster 12 II 1996, a komplet pytań do gry 5 I 1997 oraz że nagrania odbywały się pomiędzy 23 II i 2 VIII 1997 r.

Przykład pytania do eliminacji:

Według zawartego 26 września 1629 roku rozejmu w Starym Targu Sztum, Głowa Gdańska i Malbork znalazły się we władaniu:

- Polski
- Szwecji
- **elektora brandenburskiego**

Przykład pytania o najwyższą nagrodę:

W dniu 22 grudnia 1659 roku wojska polskie zdobyły – po trwającym od 2 października oblężeniu – pozostającą wówczas w rękach szwedzkich fortyfikację na Pomorzu. Jak nazywała się fortyfikacja?

Odpowiedź: Głowa Gdańska.

12. Wojny polsko-tureckie XVII wieku.

Opracowując pytania do tej gry, korzystałem – poza literaturą podstawową – z przytoczonej już książki *Polskie tradycje wojskowe. 1. Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*.

Z moich notatek kalendarzowych wynika, że nagrania tego tematu odbywały się 26 XI 1998 r., 11 III 1998 r. i 7 X 1998 r.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Dowódcą wojsk tureckich, oblegających od 25 września do 6 października 1672 r. Lwów był:

- sułtan Mahomet IV
- wielki wezyr Ahmed Köprülü
- **bejlerbej Aleppo Kaplan-pasza**

Przykład pytania finałowego:

W dniu 1 września 1621 roku rozpoczęła się przeprawa przez Dniestr oddziałów, które prowadził pod Chocim królewicz Władysław. Gdzie i w jaki sposób przeprowadziły się te oddziały?

Odpowiedź: Pod Brahą, za pomocą promów.

13. Odrodzenie w Polsce 1450–1650. Nauka, literatura, sztuka.

Od 1951 roku zajmowałem się na co dzień historią nauki i techniki, w 1953 roku zebrałem materiał i urządziłem ekspozycję dwóch sal (nr 11 i 12) wielkiej wystawy *Odrodzenie w Polsce* zorganizowanej w Muzeum Narodowym w Warszawie. Materiały zgromadzone w tych dwóch salach, powiększone o te, które się w nich nie mieściły, opublikowałem następnie w albumie: Tadeusz (Marian) Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia* (Warszawa 1955). Od 1961 roku byłem sekretarzem Zespołu Historii Nauki i Techniki Wojennej w Zakładzie Historii Nauki i Techniki PAN, w latach 1975–1991 byłem członkiem komitetu redakcyjnego (w latach 1982–1987 zastępcą redaktora naczelnego) *Kwartalnika Historii Nauki i Techniki*, od 1975 do dziś jestem członkiem Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN, pełniąc w nim różne funkcje, od zastępcy przewodniczącego do sekretarza naukowego. Nic więc dziwnego, że chciałem tematykę z tego zakresu włączyć do programu Wielkiej Gry, mimo że miałem już w tej sprawie rodzaj ostrzeżenia. Mianowicie, opracowując temat „Polska Piastów”, umieściłem w nim pytanie (w „zestawie”, a więc za ¼ najwyższej nagrody): Jak nazywał się urodzony na Śląsku wybitny uczony polski XIII w., który zdobył europejską sławę jako autor dzieła na temat optyki? Chodziło oczywiście o Witelona, ale zawodnik nie potrafił na to pytanie odpowiedzieć, a pani Ryster uznała je za przykład mojego dziwactwa, przestrzegając mnie, ażeby w przyszłości podobnych pytań nie wymyślał. Okazało się, że miała oczywiście słuszość, ponieważ na eliminacje, które zostały – jak zwykle – ogłoszone ze znacznym wyprzedzeniem, nikt się nie zjawił, podczas gdy zwykle przybywało bardzo wielu kandydatów. W związku z tym w moim archiwum zachowały się tylko pytania eliminacyjne, których egzemplarz dostarczyłem pani Ryster 5 VI 1987 roku.

Przytaczam tu dwa z nich:

Stanisław Samostrzelnik był kapelanem i malarzem nadwornym

- króla Zygmunta Starego
- hetmana Jana Tarnowskiego
- kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego

Główne dzieło astronomiczne Mikołaja Kopernika zostało po raz pierwszy wydane drukiem

- w Krakowie
- w **Norymberdze**
- w Bazylei

Moje ogólne wrażenie po tym kolejnym doświadczeniu jest takie, że potencjalny zawodnik lubi władców i ich koligacje, bardzo lubi wojny, bitwy, dowódców, toleruje prawodawstwo, zwłaszcza traktaty międzynarodowe, ale po prostu nie chce nic słyszeć o historii nauki i kultury, o jakichś uczonych, malarzach, muzykach czy poetach. Ma swoje gusta i guściki, a także czarną otchłań, w której umieszcza wszystko to, o czym nie ma pojęcia, ponieważ go o tym w szkole nie uczono. Są jednak pewne wyjątki, o czym świadczą następne tematy moich Wielkich Gier.

14. Stanisław Staszic – życie, działalność, twórczość autorska i jego epoka. „I jego epoka” została dodana na życzenie pani Redaktor, a do uwzględnienia tego tematu w Wielkiej Grze przyczyniła się rocznica śmierci jego bohatera, obchodzona w roku 1986.

W moim archiwum nie znalazłem pytań do eliminacji, znajdują się w nim natomiast pełne dwa zestawy po 38 pytań „ekranowych” z 1984 i 1986 roku oraz moje pytania do „egzaminu”, a także moja odpowiedź (negatywna) na reklamację zgłoszoną 4 V 1984 r.

Gra odbyła się w całości dwukrotnie: 3 V 1084 (na ekranie była 27 V 1984) i 18 III 1986, dalszy ciąg 22 IV 1986 (na ekranie 26 IV i 24 V 1986).

Przykłady pytań finalnych:

W okresie, gdy Staszic był dyrektorem Wydziału Przemysłów i Kunsztów w Komisji Spraw Wewnętrznych, trzy warszawskie zakłady przemysłowe otrzymały maszyny parowe. Proszę podać przynajmniej dwa z tych zakładów.

Odpowiedź: Mennica Królewska, Arsenal, Wytwórnia sukna cienkiego.

W przeddzień śmierci Staszica odwiedził go jego przyjaciel, Kajetan Koźmian. O co prosił go przede wszystkim Staszic na wypadek swojej śmierci?

Odpowiedź: O opiekę nad Towarzystwem Rolniczym Hrubieszowskim.

15. Maria Skłodowska-Curie.

Obok prac ogólnych wykorzystałem przy układaniu pytań książkę Ewy Curie *Maria Curie* (Warszawa 1967).

W moim archiwum znajdują się: pytania eliminacyjne i dwa komplety pytań do całej gry z lat 1992 i 1995. Roli drugiego i trzeciego eksperta w nagraniu z 27 III 1992 r. podjęły się na moją prośbę: dr hab. (obecnie prof. dr hab.) Krystyna

Kabzińska, będąca dyrektorem Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie oraz inż. Zofia Łukowska, pracownik naukowy tego muzeum.

Z mojego kalendarza wynika, że nagrania odbyły się 29 III 1992 (na ekranie 11 IV 1992) i 16 V 1995 (na ekranie 17 VI 1995).

Przykład pytania eliminacyjnego:

Maria Skłodowska-Curie napisała swą biografię na życzenie wyrażone przez jej wielbicieli mieszkających:

- w Polsce
- we Francji
- **w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej**

Przykład pytania do najwyższej nagrody:

Podczas przyjęcia w Białym Domu 20 maja 1921 roku prezydent Stanów Zjednoczonych Gmaliel Harding zawiesił na szyi Marii złoty kluczyk. Co otwierał ten kluczyk?

Odpowiedź: Szkatułkę zawierającą gram radu, ofiarowany Marii przez jej amerykańskich przyjaciół.

16. Polscy podróżnicy XIX wieku: Wacław Rzewuski, Paweł Strzelecki, Ignacy Domeyko.

Oprócz literatury podstawowej, wykorzystałem tu pracę: Wacław i Tadeusz Słabczyński, *Słownik podróżników polskich* (Warszawa 1992).

W moim archiwum znajdują się: zestaw pytań do eliminacji i dwa pełne zestawy do gier, które odbyły się 23 II 1993 i 7 IV 1993 oraz 19 VI 1996.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Dwa podstawowe podręczniki Ignacego Domeyki, dotyczące mineralogii, zostały wydane drukiem po raz pierwszy w 1844 roku

- w Santiago
- w Coquimbo
- **w La Serena**

Przykład pytania finalnego:

Podczas pierwszej wyprawy w głąb lądu australijskiego Paweł Strzelecki dokonał odkrycia, które na życzenie władz australijskich nie zostało podane do publicznej wiadomości. Czego dotyczyło to odkrycie?

Odpowiedź: Dotyczyło złóż złota.

17. Polscy badacze Syberii w XIX wieku: Aleksander Czekanowski, Jan Czerski i Benedykt Dybowski.

Oprócz literatury podstawowej wykorzystałem tu *Słownik biologów polskich* wydany przez Instytut Historii, Nauki, Oświaty i Techniki PAN (Warszawa 1987) oraz prace: Zbigniew Wójcik, *Aleksander Czekanowski* (Lublin 1982); Zbigniew Wójcik, *Jan Czerski* (Lublin 1986) i Jan Brzęk, *Benedykt Dybowski* (Lublin 1981). Tę ostatnią książkę otrzymałem z dedykacją od jej Autora.

W moim archiwum znajduje się: 1) 30 pytań do eliminacji, 2) pełny zestaw pytań do gry przekazany p. Ryster 8 III 1995, 3) 17 pytań do tzw. egzaminu i 4) moja odpowiedź z 14 X 1985 na reklamację z dnia 7 X 1995. Nagranie tego tematu odbyło się 5 X 1995 i (dokończenie) 6 XII 1995.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Zesłany na Syberię Aleksander Czekanowski, odbywając pieszo drogę z Kijowa do Tobolska, zebrał kolekcję:

- minerałów
- mchów
- **chrząszczy**

Przykład pytania finalnego:

W jakim celu Aleksander Czekanowski pojechał w 1876 roku do Sztokholmu?

Odpowiedź: Aby porównać zebrane na Syberii skamieniałości triasowe ze znajdującymi się w Sztokholmie ich odpowiednikami pochodzącymi ze Spitsbergenu.

II. Tematyka historii powszechnej.

a. Polityka i wojny.

18. Wędrowki i państwa Gotów w I–VI wieku.

Obok literatury podstawowej wykorzystałem tu prace: Jerzy Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda* (Warszawa 1994) i Magdalena Mączyńska, *Wędrowki ludów. Historia niespokojnej epoki IV i V wieku* (Warszawa 1996).

W moim archiwum znajduje się: 1) 30 pytań eliminacyjnych, 2) trzy komplety pytań do gry: w 1990 roku (10 II, 19 II, 10 III), w 2002/2003 roku (17 IV, 20 IX, 13 XII, 1 III) i w 2003/2004 roku (4 IX, 5 III, 24 IV), 3) pytania ekspertów pomocniczych (prof. Plewczyńskiego i prof. Wagnera) i 4) moje odpowiedzi na dwie reklamacje.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Córka Teodoryka Wielkiego i Audofledy, siostry Chlodwiga, króla Franków nosiła imię

- Amalaberga
- Amalafreda
- **Amalastunta**

Przykład pytania finalnego:

Król Ostrogotów Widimir zginął w walce z Hunami w 375 roku. Pozostawił małoletniego syna. Zgodnie z życzeniem króla miały w jego zastępstwie sprawować władzę nad Ostrogotami dwie osoby. Jak brzmiały ich imiona:

Odpowiedź: Byli to dwaj wodzowie: Alatheus i Safraks.

19. Wielkie podboje arabskie w stuleciu 632–732.

Poza literaturą podstawową, wiadomości czerpałem głównie z pozycji: Philip K. Hitti, *Dzieje Arabów* (Warszawa 1969); Danuta Madeyska, *Historia świata arabskiego. Okres klasycyzmu od starożytności do końca epoki Umajjadów* (Warszawa 1969); Bernard Lewis, *Arabowie w historii* (Warszawa 1969); Albert Hourani, *Historia Arabów. Narody i cywilizacje* (Gdańsk 2002).

Temat ten cieszył się wielkim zainteresowaniem i był w całości pięciokrotnie nagrywany: pierwsze nagranie 5 I 1993, na ekranie 11 IV 1994; drugie nagranie 5 III 1997, na ekranie 5 IV 1997; trzecie nagranie 28 II 2001; czwarte nagranie 25 X 2002; piąte nagranie 6 VI 2005 i 26 IX 2005, drugi pojedynek 30 XII 2005. Wynika z tego, że opracowałem 30 pytań eliminacyjnych, 5 x 38, czyli 190 pytań do pełnych gier, 2 x 20, czyli 40 pytań do drugich pojedynków i 15 pytań do egzaminu, czyli łącznie 275 pytań o różnej trudności. Znajdują się one w moim archiwum, a daty nagrań w moich kalendarzach. Poza tym musiałem przygotować odpowiedzi na dwie reklamacje. Autor jednej z nich groził Telewizji sądem w Strasburgu, o czym już wyżej pisałem.

Przykład pytania eliminacyjnego:

W 640 roku Arabowie zdobyli miasto Babilon znajdujące się

- w Mezopotamii
- w Syrii
- **w Egipcie**

Przykład pytania finalnego:

Kalifowie na ogół nie aprobowali zamorskich wypraw swoich wojsk. Jeden z nich napisał w instrukcji dla dowódcy wojsk stacjonujących w Egipcie następujące słowa: „Niech żadne wody nie leżą między mną i tobą i nie obozuj

w żadnym miejscu, do którego nie mógłbym dotrzeć na moim wierzchovcu.” Jak nazywał się ten kalif?

Odpowiedź: Nazywał się Umar.

20. Wyprawy wikingów i podboje Normanów w VIII do XII wieku.

Opracowując pytania korzystałem – obok prac podstawowych – z książek: Else Roesdahl, *Historia Wikingów* (Gdańsk 1996) i R. Allen Brown, *Historia Normanów* (Gdańsk 1996).

W moich kalendarzach znajdują się wiadomości o tym, że 31 VIII 1999 opracowałem pytania eliminacyjne, 9 VI 2000 odbyło się nagranie pierwszego pojedynku, a 11 X 2000 nagranie drugiego pojedynku i całej gry. Równocześnie w moim archiwum znalazło się 30 pytań do eliminacji, pytania do pierwszego pojedynku oraz komplet pytań do drugiego pojedynku i całej gry.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Jedyną na terenie Ameryki osadę skandynawską z czasów wikingów znaleziono

- na Nowej Funlandii
- na Labradorze
- **na Ziemi Baffina**

Pytanie prof. Wagnera do egzaminu:

Jaką nazwę nosił obóz warowny wikingów u ujścia Wisły?

Odpowiedź: Truso.

21. Państwo Franków za Merowingów i Karolingów.

W moim archiwum, niestety, brak pytań eliminacyjnych, są natomiast pytania do pierwszego pojedynku, drugiego pojedynku i całej gry oraz 30 pytań różnych moich i 20 prof. Wagnera. Równocześnie z kalendarza wynika, że pierwsze nagranie odbyło się 24 IV 1992 i było na ekranach 24 V 1002, a drugi pojedynek i cała gra zostały nagrane 9 VI 1992.

Przykłady pytań z pojedynku:

Na czym polegał wprowadzony przez Karola Młota system beneficjów?

Odpowiedź: Władca nadawał dobra ziemskie zaufanym osobom, które składały przysięgę wierności i zobowiązane były do konnej służby wojskowej z własnym wyposażeniem.

I drugie pytanie:

W jaki sposób Karol Młot zdobywał dobra ziemskie, które posłużyły mu do stworzenia systemu beneficjów?

Odpowiedź: Konfiskował dobra kościelne.

Przykład pytania finalnego:

Skąd pochodził Alkuin, który był od 782 roku doradcą Karola Wielkiego w sprawach oświaty i nauki?

Odpowiedź: Pochodził z Anglii (dokładnie z Northumbrii w północnej Anglii).

22. Dwaj rycerze krzyżowi XII wieku. Fryderyk Barbarossa i Ryszard Lwie Serce.

Oprócz literatury podstawowej, wykorzystałem tu prace: Ernst H. Weiss, *Fryderyk Barbarossa. Mit i rzeczywistość* (Warszawa 1996) i Régine Pernaud, *Ryszard Lwie Serce* (Warszawa 1994). W moim archiwum znajdują się pytania do eliminacji i dwóch pełnych gier po 38 pytań, a także 3 pytania prof. Plewczyńskiego, 24 pytania prof. Wagnera i 11 moich pytań rezerwowych oraz jedna odpowiedź na reklamację. Z moich kalendarzy wynika, że temat ten był nagrywany dwukrotnie: najpierw 24 IX i 12 XI 1997 (na ekranie 18X i 27 XII 1997), a później 10 V 2000 i 25 X 2000 r.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Podjęta przez Fryderyka Barbarosę wyprawa przeciwko Polsce dotarła w 1157 roku do

- Gniezna
- **Poznania**
- Włocławka

Przykład pytania finalnego:

W jakich okolicznościach Ryszard Lwie Serce powiedział: „Sprzedałbym nawet Londyn, gdybym tylko znalazł kupca”?

Odpowiedź: Gdy usiłował zdobyć pieniądze na koszt planowanej wyprawy krzyżowej.

23. Imperium mongolskie od Czyngis-chana do Tamerlana.

Oprócz literatury podstawowej wykorzystałem tu prace: Stanisław Kałużyński, *Imperium mongolskie* (Warszawa 1970) i Marian Małowist, *Tamerlan i jego czasy* (Warszawa 1970).

W moim archiwum znajdują się: 1) pytania eliminacyjne, 2) pytania do trzech pełnych gier, łącznie 184 opracowane przeze mnie pytania.

Z mojego kalendarza wynika, że pytania doręczyłem p. Ryster 18 III 1986, nagranie pierwszej gry odbyło się 8 IV 1986, a na ekranie ukazało się 10 V 1986.

Nagranie drugiej gry miało miejsce 30 IV 1987 i 26 V 1987 oraz całość 24 VI 1987 i wreszcie nagranie trzeciej gry odbyło się w trzy lata później, 28 VI 1990 i 6 IX 1990.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Tamerlan ogłosił dżihad, czyli świętą wojnę podczas wyprawy

- do Iranu w 1381 roku
- do Indii w 1398 roku
- **przeciwko Turkom osmańskim w 1402 roku**

Przykład pytania finalnego:

Przypuszcza się, że żołnierze Tamerlana, mordując masowo jeńców, mieli – oprócz siania terroru – jeszcze inny cel, wiążący się z ich wiarą w życie pozagrobowe. Jaki to był cel?

Odpowiedź: Żołnierz Tamerlana wierzył przypuszczalnie, że po swej śmierci, w życiu pozagrobowym, pomordowani jeńcy będą jego niewolnikami.

24. Wielkie podboje Turków osmańskich (1299–1683).

Oprócz literatury podstawowej, wykorzystałem tu prace: Jan Reychmen, *Historia Turcji* (Wrocław 1973) i Jean Paul Roux, *Historia Turków* (Gdańsk 2003).

W moim archiwum znalazłem 30 pytań eliminacyjnych i cztery pełne gry od pojedynku do finału, czyli cztery razy po 38 pytań, a więc 158 pytań oraz dużą ilość opracowanych przeze mnie, ale niewykorzystanych pytań, a także 23 pytania prof. Wagnera oraz moją odpowiedź z 1 VII 1998 na reklamację jednego z ośmiu zawodników biorących udział w jednym z nagrań, które odbyły się po raz pierwszy 25 II i 17 VI 1998, po raz drugi 5 XII 2001 i 6 II 2002, po raz trzeci 7 XI 2005 i po raz czwarty 17 I, 30 I, 10 IV 2006 (było to jedno z ostatnich nagrań Wielkiej Gry przed jej likwidacją).

Przykład pytania eliminacyjnego:

4 października 1669 roku triumfalny wjazd do zdobytej przez wojska tureckie Kandii odbył

- wielki wezyr Mohammed Köprülü
- **wielki wezyr Ahmed Köprülü**
- sułtan Mehmed IV

Przykład jednego z pytań do pojedynku:

W dniu 15 czerwca 1396 roku została stoczona pierwsza bitwa na Kosowym Polu. Czym zakończyła się ona dla dowódców obu walczących stron, czyli władcy tureckiego, Murada I i władcy serbskiego, Łazarza?

Odpowiedź: Murad zginął w bitwie, a Łazarz został wzięty do niewoli i ścięty.

25. Król Francji Ludwik XIV i jego państwo.

Obok literatury podstawowej korzystałem z prac: Zofia Libiszowska, *Król Słońce i jego czasy* (Warszawa 1968); Pierre Gaxote, *Ludwik XIV* (Warszawa 1974); Wojciech St. Magdziarz, *Ludwik XIV* (Wrocław 1991).

W moim archiwum znajdują się pytania eliminacyjne, jeden zestaw do gry i liczne luźne pytania, z których można było ułożyć następne gry. Z mojego kalendarza wynika, że gra na ten temat odbywała się czterokrotnie, po raz pierwszy 3 III i 5 V 1992, po raz drugi 12 IV 1996, po raz trzeci 12 I i 26 IV 2004 i po raz czwarty 18 X i 29 XI 2004.

Przykład pytania eliminacyjnego:

W madryckim Prado znajduje się portret Ludwika XIV jako dwu- lub trzy-letniego dziecka. Ma ono na piersi wstęgę orderu:

- Złotego Runa
- **Ducha Świętego**
- Anuncjaty

Przykład pytania finalnego:

Rozpoczynając w 1667 roku wojnę z Hiszpanią, Ludwik XIV powoływał się na przysługujące jego żonie Marii Teresie prawo dewolucyjne. Na czym polegało to prawo i gdzie obowiązywało?

Odpowiedź: Polegało na tym, że prawo do dziedziczenia mają córki z pierwszego małżeństwa przed synami z drugiego małżeństwa. Prawo do obowiązywało w Brabancji.

26. Sprawcy I rozbioru Polski: Fryderyk II, Katarzyna II i Maria Teresa.

Oprócz literatury podstawowej, wykorzystałem tu prace: Stanisław Salmonowicz, *Fryderyk II* (Wrocław 1981); Władysław A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji* (Wrocław 1974) i Zbigniew Góralski, *Maria Teresa* (Wrocław 1995).

W moim archiwum zachowało się 30 pytań do eliminacji, 38 pytań do pełnej gry i 21 pytań prof. Wagnera.

Z zapisek kalendarzowych wynika, że temat ten był nagrywany trzykrotnie: po raz pierwszy 15 X 1996 (na ekranie był 9 XI 1996), po raz drugi 14 I 2000

(zgłoszono tu reklamację, na którą odpowiedziałem 31 I 2001) i po raz trzeci 18 IV 2005.

Przykłady pytań:

Na życzenie Czartoryskich, którzy popierali kandydaturę Stanisław Augusta Poniatowskiego na króla polskiego, Katarzyna II wysłała do Polski wojska. Miały one pilnować wyboru Stanisława Augusta na króla. Gdzie zostały rozmieszczone te wojska?

Odpowiedź: W Zakroczymiu oraz w pobliżu Starego Miasta Warszawy: na Solcu i w Ujazdowie.

Maria Teresa, podpisując w dniu 21 sierpnia 1772 roku akt sankcjonujący pierwszy rozbiór Polski, miała pewne wątpliwości natury moralnej. W związku z tym chciała, aby z oficjalnego komunikatu, który mówił, że „mocarstwa uzyskały spełnienie swych słusznych żądań” usunąć wyraz „słusznych”. Kto spowodował pozostawienie tego wyrazu w komunikacie?

Odpowiedź: Syn i współrządca Marii Teresy, cesarz Józef II.

27. Maria Antonina, królowa Francji.

Obok prac ogólnych, wykorzystałem tu książkę: Stefan Zweig, *Maria Antonina*, Katowice 1990.

W moim archiwum znajduje się zestaw pytań eliminacyjnych, pytania do pełnej gry od pojedynku do finału oraz dodatkowo pytania do trzech pojedynków i duży zasób pytań do zestawów i finałów, a także 16 pytań eksperta, prof. Wagnera.

Z mojego kalendarza wynika, że nagrania tego tematu odbywały się: 2 IX, 15 X i 16 XII 1998 oraz 27 VIII i 2 V 2002 roku.

Przykładowe pytanie do eliminacji:

W pierwszych dniach lipca 1793 roku odebrano Marii Antoninie jej dziewięcioletniego syna i oddano go pod opiekę zaufanemu rewolucjonście, którym był:

- dziennikarz Hebert
- szewc **Simon**
- komisarz Lepitre

Przykład pytania finalnego:

„Pierwszy jej poryw jest zawsze właściwy i gdyby przy nim pozostawała, a przy tym chciała się trochę zastanowić – byłaby znakomitością”. Kto taką opinię wydał Marii Antoninie?

Odpowiedź: Jej rodzony brat, cesarz Józef II.

28. Wielcy architekci włoskiego Odrodzenia.

Obok literatury podstawowej, wykorzystałem tu następujące prace: Adam Bochenek, *Historia sztuki nowożytnej*, t. I–II (Warszawa 1985); Anna Czapska, *Wybitni włoscy architekci pełnego Renesansu* (Warszawa 1986); Jan Knothe, *Sztuka budowania* (Warszawa 1968); Kazimierz Ulatowski, *Architekci włoskiego renesansu* (Warszawa 1964).

W moim archiwum oprócz wielu notatek na ten temat, znajduje się kartoteka alfabetyczna architektów i osobna kartoteka wybudowanych przez nich obiektów, ułożona również alfabetycznie, według miejscowości i zaopatrzona w narysowaną przez mnie mapę rozmieszczenia budowli renesansowych we Florencji.

Z materiałów przeznaczonych bezpośrednio do gry moje archiwum zawiera: 30 pytań do eliminacji, dwa razy po 38 pytań do pełnej gry, 20 pytań do drugiego pojedynku i kilkadziesiąt pytań do ewentualnego wykorzystania w późniejszych terminach gry. Znajdują się tu również materiały związane z reklamacją zawodnika z dnia 21 I 1988.

Nie zanotowałem daty, pod którą dostarczyłem p. Ryster pytania eliminacyjne, muszę tu jednak powiedzieć, że przewidując kłopoty w tej dziedzinie, prosiłem, aby zapowiedziała podczas eliminacji, że podczas właściwej gry będę wymagał prawidłowej wymowy włoskich wyrazów. Jako załącznik do tych pytań eliminacyjnych dodałem przepisy włoskiej wymowy poszczególnych głosek i ich połączeń.

Z mojego kalendarza wynika, że pierwszy pełny zestaw pytań do gry dostarczyłem p. Ryster 8 III 1988 i że na jego podstawie pełna gra odbyła się 19 IV 1988. Drugi pełny zestaw pytań dostarczyłem 20 XI 1989 i na jego podstawie odbyła się 25 I 1990 druga gra, ponieważ jednak obaj zawodnicy pokonali w niej pojedynek, 29 II 1990 dostarczyłem pytania do drugiego pojedynku, dzięki czemu można było 9 III 1990 dokończyć tę drugą grę, która pojawiła się na ekranach telewizorów 31 IV 1990.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Zaprojektowany przez Michelozza pałac Medyceuszy we Florencji ma

- sklepienie beczkowe
- **stropy kasetonowe**
- stropy belkowe

Przykład pytania finalnego:

Kolejni projektanci bazyliki św. Piotra na Watykanie byli zwolennikami: jedni układu centralnego, a drudzy podłużnego. Proszę wymienić po jednym przedstawicielu jednej i drugiej koncepcji.

Odpowiedź: Układ centralny zalecali: Bramante, Peruzzi i Michał Aniol, a układ podłużny Rafael i Antonio Sangallo.

29. Leonardo da Vinci – człowiek Renesansu.

Obok literatury podstawowej, wykorzystałem tu przede wszystkim polskie tłumaczenie pracy: Antonina Valentin, *Leonardo da Vinci*, przełożył Stanisław Sielski (Warszawa 1959). W toku pracy nad tym tematem sporządziłem dwie kartoteki: prac o Leonardzie (34 pozycje obcojęzyczne) i prac malarskich Leonarda (24 pozycje).

W moim archiwum zachowało się: 30 pytań eliminacyjnych, dwa razy po 38 pytań do pełnej gry, a także jedna odpowiedź na reklamację z przeproszeniem za moją pomyłkę i wyjaśnieniem, jak do niej doszło.

Z kalendarza wydarzeń wynika, że pytania eliminacyjne dostarczyłem p. Ryster 27 IX 1990, a materiał do całej gry 26 XI 1990. Nagranie jej odbyło się 8 II 1991. Wkrótce przygotowałem materiał do drugiej gry, która została nagrana 6 X 1992 i 9 III 1993, a na ekranach telewizorów pojawiła się 27 IX 1999.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Król francuski Franciszek I przydzielił Leonardowi na stałą siedzibę

- zamek Argenton
- **zameczek w Cloux**
- pałacyk w Amboise

Przykład pytania finałowego:

Co stanowi tło dla postaci Chrystusa w „Ostatniej wieczerzy” Leonarda i jakie to ma znaczenie?

Odpowiedź: Tło stanowi jasna plama utworzona przez otwarte okno. Zastępuje ona aureolę.

30. Wielkie odkrycia geograficzne XVI i XVII wieku.

Obok literatury podstawowej wykorzystałem tu prace: Jerzy Loth, *Zarys dziejów rozwoju horyzontu geograficznego na tle historii odkryć* (Kraków 1928); Zdzisław Skrok, *Odkrywczy oceanów* (Gdańsk 1990) i Tadeusz Słabczyński, *Wielcy odkrywcy i podróżnicy. Słownik* (Warszawa 1995).

W moim archiwum znajduje się 30 pytań do eliminacji (opracowałem je 7 IV 1997) oraz pytania do pełnej gry wraz z drugim pojedynkiem, a także 24 pytania eksperta wspomagającego, prof. Marka Wagnera.

Według mojego kalendarza, pierwsze nagranie (obejmujące tylko pojedynki) odbyło się 6 XI 1997 i ukazało się na ekranach telewizorów 13 XII 1997.

Następne nagranie (z drugim pojedynkiem i finałem) odbyło się 5 II 1998. Nie odnotowałem, kiedy pojawiło się na ekranach.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Po śmierci Magellana jego wyprawą dowodził:

- Juan de Solis
- Antonio Pigafetta
- **Juan Eleano**

Przykład pytania z finału:

1 maja 1500 roku Cabral opuścił wybrzeże Brazylii, po czym opłynął przylądek Dobrej Nadziei i zawinął w południowo-wschodniej Afryce do portu znanego z eksportu złota, miedzi i kości słoniowej. Jak nazywał się ten port?

Odpowiedź: Kilwa.

31. Historia powszechnej i polskiej kartografii do końca XIX wieku. Obok literatury podstawowej uwzględniłem tu prace: Józef Szaflarski, *Zarys kartografii* (Warszawa 1981); Jan Flis, *Kartografia w zarysie* (Warszawa 1964); Karol Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny* (Wrocław 1963).

W moim archiwum znajdują się: zestaw 30 pytań do eliminacji, pełny zestaw do gry oraz 20 pytań do drugiego pojedynku, pytania do egzaminu oraz – nosząca datę 11 X 1994 – moja odpowiedź (negatywna) na reklamację zgłoszoną po nagraniu z 19 IX 1994.

Z kalendarza wynika, że pytania eliminacyjne opracowałem 20 X 1993, a całą grę 23 II 1994. Nagranie odbyło się 16 V 1994, drugi pojedynek opracowałem 22 V 1994, po czym 19 IX 1994 rozegrana została całość tego tematu.

Przykład pytania eliminacyjnego:

Kreskowanie jako metodę przedstawiania na mapie rzeźby terenu wprowadził w 1674 roku:

- J. B. d'Anville
- **J. D. Cassini**
- J. B. Delambre

Przykład pytania finałowego:

Czyim uczniem był żyjący w latach 1571–1638 Willem Janszon Blaeu, założyciel wielkiego amsterdamskiego wydawnictwa map, atlasów i globusów?

Odpowiedź: Był uczniem astronoma duńskiego Tychona de Brahe.

32. Słynni wynalazcy: Thomas Alva Edison, Aleksander Graham Bell i Guglielmo Marconi.

Oprócz literatury podstawowej wykorzystałem tu prace: Anna Sproule, *Thomas Alva Edison* (Warszawa 1991); Michael Pollard, *Aleksander Graham Bell* (Warszawa 1992); Beverly Birch, *Marconi* (Warszawa 1992).

W moim archiwum znajduje się 30 pytań eliminacyjnych i dwa razy po 38 pytań do dwóch kolejnych gier oraz 16 luźnych pytań do egzaminu. Z kalendarza wynika, że pierwsze nagranie musiało mieć miejsce pomiędzy 15 VIII 1993 i 1 XII 1994, drugie zaś 5 V 1995 i 1 VI 1995.

Przykłady pytań eliminacyjnych:

Tak zwany „gwint Edisona” znajduje zastosowanie:

- w fonografii
- w elektrodynamicznym hamulcu kolejowym
- **w żarówce**

Skonstruowana przez Bella sonda telefoniczna służyła do celów diagnostyki w zakresie:

- uszkodzeń linii telefonicznej
- fizjologii narządów mowy
- **chirurgii**

Ulubionym sportem Marconiego były:

- turystyka górską
- kolarstwo
- **żeglarstwo**

Przykłady pytań finałowych:

Jakie wydarzenie, będące wielkim osiągnięciem Edisona, miało miejsce 4 września 1882 roku o godzinie trzeciej po południu?

Odpowiedź: Włączenie oświetlenia elektrycznego na Manhattanie w Nowym Jorku.

Jak nazywało się leżące w stanie Connecticut miasto, w którym założono w styczniu 1878 roku pierwszą centralę telefoniczną?

Odpowiedź: New Haven.

Marconi stopniowo uzyskiwał nadawanie sygnałów na coraz większą odległość. W maju 1897 roku wynosiła już ona czternaście i pół kilometra. Proszę podać gdzie i pomiędzy jakimi punktami ją uzyskano.

Odpowiedź: Na Kanale Bristolskim, pomiędzy lądem stałym i wyspą Flatholm.

* * *

Trzydzieści dwa tematy opracowane przeze mnie w ciągu 22 lat, skłoniły setki ludzi kandydujących na zawodników – zęconych możliwością zdobycia dość wysokiej nagrody lub przynajmniej satysfakcji z pojawienia się na ekranach telewizorów – do dokładnego zapoznania się z treścią tych tematów. Zmaganiom tych wybrańców, którzy z kandydatów stali się zawodnikami, przyglądały się z uwagą dziesiątki amatorów, którzy uzyskali dostęp do studium telewizyjnego w czasie nagrań Wielkiej Gry oraz liczne tysiące widzów, którzy oczekiwali pojawienia się jej na ekranach. Wszyscy oglądający kolejny odcinek albo przypominali sobie wiadomości znane im z ławy szkolnej, albo z późniejszej lektury, albo dowiadywali się całkiem nowych dla siebie rzeczy, o których dotąd nie słyszeli, a tu mieli je podane w podwójnie interesującej postaci. Chodziło bowiem nie tylko o jakąś nową i przez to interesującą wiadomość, ale również o to, czy zawodnik potrafi na pytanie odpowiedzieć. Zresztą – jeżeli temat był widzowi znany – dużą satysfakcję sprawiało mu stwierdzenie, że sam potrafi na to trudne pytanie odpowiedzieć.

Cieszę się, że mogłem przez zaproponowanie tematów i późniejsze ich opracowanie dostarczyć wielu ludziom godziwej i rozwijającej intelektualnie rozrywki. Miałem jeszcze sporo pomysłów. Myślałem między innymi o tak zwykle popieranym przez p. Ryster postaciach kobiecych. Co prawda, będąca w pewnym sensie odpowiedniczką austriacko-francuskiej Marii Antoniny, również Maria Stuart dostałaby się pewnie zespołowi prof. Weselińskiego, ale i szwedzka Krystyna, córka Gustawa Adolfa, była bardzo atrakcyjna. Zaopatrzone w odpowiednią literaturę (Sven Stolpe, *Królowa Krystyna*, Warszawa 1988) przygotowałem nawet 30 pytań eliminacyjnych. Chciałbym tu jedno przytoczyć. Brzmi ono tak:

Cztery dni przed swą śmiercią Krystyna rzuciła się na człowieka o nazwisku Merola, chcąc go udusić. Kim był ów Merola?

- spowiednikiem Krystyny
- bratankiem kardynała Azzolino
- **płatnym mordercą**

Nie zdążyłem zrealizować tego pomysłu i wielu następnych, ponieważ Wielka Gra nagle zakończyła swój żywot. Może już spełniła swą rolę i nie jest więcej potrzebna. A skoro tak, to muszę jeszcze, dla definitywnego zamknięcia tematu, poruszyć dwie sprawy. Pierwsza z nich to:

Mój udział w Wielkiej Grze w charakterze eksperta pomocniczego.

W obrębie każdego pełnego programu Wielkiej Gry, po tak zwanym pojedyńku obejmującym 20 pytań, następował tak zwany egzamin, w czasie którego każdy z trzech ekspertów zadawał zawodnikowi trzy pytania.

Z moich kalendarzowych notatek wynika, że – niezależnie od dotyczącej 32 tematów funkcji głównego eksperta – byłem w 27 innych tematach, rozegranych w latach 1984–1996 – drugim lub trzecim ekspertem stawiającym tylko trzy pytania. Sądzę, że warto tu – ze względu na ukazanie ich znacznej rozpiętości rzeczowej i chronologicznej – wymienić te tematy z zaznaczeniem rocznych dat ich nagrywania.

W ramach historii powszechnej były to: 1. Aleksander Wielki i Hannibal – postaci i ich czasy (1983), 2. Mahomet i jego następcy (1994), 3. Królowie hiszpańscy Karol I (V) i Filip II (1994), 4. Ludwik XIV (1994), 5. Napoleon Bonaparte i jego epoka (1984 i 1987), 6. Zakony rycerskie (1987), 7. Hiszpania (1993), 8. Rosja XIX wieku (1993), 9. Wielkie bitwy w historii (1985), 10. Bitwy morskie (1986), 11. Wyprawy krzyżowe (1988), 12. Wiosna Ludów w Europie (1987), 13. Pierwsza wojna światowa (1985), a w ramach historii Polski: 14. Krzyżacy (1993), 15. Bitwa pod Grunwaldem (1988, 1994), 16. Wielcy wodzowie dawnej Polski (1986), 17. Jan III Sobieski (1994), 18. Tadeusz Kościuszko i powstanie 1794 roku (1996), 19. Ksiązę Józef Poniatowski (1987, 1989), 20. Księstwo Warszawskie (1995), 21. Królestwo Polskie (1988), 22. Powstanie Wielkopolskie (1983), 23. Dzieje Ziem Odzyskanych (1986), 24. Warszawa (1989), 25. Kraków (1989), 26. Wawel (1987), 27. Gdańsk (1990).

W moich kalendarzowych notatkach mam zapisane skrótowo tematy i zwykleienne daty nagrania tych tematów, w których brałem udział jako drugi lub trzeci ekspert, nie zapisywałem w nich jednak nazwiska eksperta głównego. W latach osiemdziesiątych XX wieku był nim nieraz Janusz Sikorski, pełniący wówczas funkcję szefa ekspertów.

Inną sprawą, którą chcę tu poruszyć są miłe i interesujące wrażenia, jakie zawsze odnosiłem, przysłuchując się i przypatrując nagrywanym w ciągu owych sakramentalnych 50 minut – w których musiał się zmieścić i mój temat – dwóm zwykle grom, zupełnie innej treści. Chodziło tu nieraz o bardzo interesujące, ilustrowane wstawkami muzycznymi i filmowo-muzycznymi gry dotyczące muzyki, czasem poważnej, koncertowej lub operowej, a czasem rozrywkowej, między innymi, lubianej przeze mnie dżezowej. Inne gry dotyczące malarstwa polskiego lub światowego, ilustrowane były pokazami obrazów, dla których trzeba było odgadnąć albo autora, albo tytuł, lub też okoliczności ich powstania. Interesujące były też tematy dotyczące zoologii, przy których pojawiały się nieraz doskonałe fotografie lub filmy ukazujące różne, nieraz mało znane zwierzęta w ich typowych sytuacjach życiowych. Słuchanie i oglądanie tych urozmaico-

nych treści stanowiło dla mnie – po napięciach związanych z funkcją głównego lub pomocniczego eksperta – miłe chwile interesująco spędzonego relaksu. Często łapałem się – tak, jak zapewne i inni widzowie – na próbach odgadnięcia odpowiedzi na zadane zawodnikowi pytanie, zanim on na nie odpowie.

Sądzę, że napisanie tego fragmentu mojego pamiętnika byłem winien zarówno pracownikom Wielkiej Gry, paniom Stanisławie Ryster i Bożenie Pijanowskiej oraz panom Andrzejowi Madriasowi i mecenasowi Mice, a także szefom ekspertów – Januszowi Sikorskiemu, Andrzejowi Makowieckiemu i Tadeuszowi Paneckiemu, moim wiernym współpracownikom na tej i nie tylko tej niwie, Markom – Plewczyńskiemu i Wagnerowi, wreszcie wszystkim „mim” zawodnikom, tym, którzy wygrali i tym, którym się to nie udało, a wreszcie tym, którzy zgłosili reklamacje przeze mnie uznane lub nieuznane za uzasadnione. Dużo się dzięki udziałowi we współtworzeniu Wielkiej Gry nauczyłem i wielu interesujących wrażeń doznałem.

PRZYPISY

¹ „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, rok VIII (LIX) nr 2 (217) Warszawa 2007, s. 17–38.

² „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” r. XXX nr 2, s. 217–236.

³ „Organon” r. XXV, s. 137–154.

My adventure with TV quiz „Wielka Gra” – fragments of a memoir

SUMMARY

The aim of the paper is to present the activities of a scholar engaged in educating the general public by means of a long-standing TV quiz programme.

The above goal is achieved by: (i) presenting the general framework of the general knowledge TV quiz „Wielka Gra” shown on Polish TV in the years 1984-2006, and (ii) a detailed presentation of thirty-two programmes in the series which were devoted to selected events in Polish and general history (1st-20th centuries A.D.).

The analysis of the rules of „Wielka Gra” shows that very high standards were set with regard to the participants' knowledge and psychological resilience, but – in the case of victory – the participants were guaranteed a substantial reward, one which was high enough for them to afford a averaged-priced medium-sized car. This also meant that high standards had to be set for the scientists and scholars who acted as experts in a given field of study. A detailed illustration of the above is provided in the discussion of thirty-two selected programmes in the „Wielka Gra” series of quizzes, seventeen of which were devoted to the history of Poland, and fifteen to general history, with the particular areas of interest covering political, military, social and cultural history, and the

content of the questions being restricted to information that the participants could find in books published in Polish.

The conclusions drawn from the above analysis are that the general knowledge TV quiz „Wielka Gra” broadcast on Polish TV in the years 1984-2006 made a valuable and effective contribution to the education of the general public.

